

Богатство облика народног грађења у југоисточној Србији

НАДЕЖДА ПЕШИЋ-МАКСИМОВИЋ

У заштити споменика културе дуго смо истицали потребу да се народно градитељство систематски истражи и темељније упозна. Досадашња знања о овом значајном делу нашег културног наслеђа сводила су се, углавном, на обавештења из старије литературе, на успутна запажања етнолога, архитеката и стручњака других струка. А највише, на уопштене претпоставке о његовом постојању или непостојању. Често је била искључивана могућност постојања старих и очуваних, споменички вредних, сеоских насеља и појединачних зграда. Стога је рад на истраживању и изучавању и њиховој заштити био потиснут у други план.

Да би неиспитано подручје народног градитељства престало да буде споменичка непознаница и да би се отклонила многа колебања залагали смо се да се у програм рада завода за заштиту споменика културе постави као дугорочни задатак његово систематско истраживање, оцењивање и заштита.

Тек у последњих неколико година, Републички завод за заштиту споменика културе почео је да остварује овај рад.

Задатак је постављен као међугранска сарадња те је за овај сложен и обиман посао састављена екипа од етнолога, архитекте, историчара и возача, углавном сарадника, регионалних завода за заштиту споменика културе Србије и музеја на чијој се те риторички ради.¹ Досадашњим истраживањима — која су трајала непуних 90 дана у четири године (1976, 1977, 1979. и 1981) — обухваћена је само једна седмина целокупне територије Србије, преко 8.000 km² (сл. 1). Истражен је југоисточни део Србије, и то најнеразвијеније општине: Прешево, Трговиште (Пчиња), Бујановац, Босилеград, Црна Трава и Власина, Сурдулица и Масурица, Владичин Хан, Врање све до Власотинца, Лебана, Медвеђе, Бојника и Лесковца. У четвртој години настављена су истраживања у селима Житорађе, Блага, Прокупља и Куршумлије.

У планинским, беспутним и тешко приступачним крајевима, где су стари путеви готово уништени (сл. 2), а нових је мало, у селима смештеним у нетакнутој природи — напорна истраживања дала су добре резултате. Из дана у дан, путевима пуних „лоћки“ (дубоке рупе пуне воде и блата) или кроз сасушена корита река, од села до села, од зграде до зграде, до групе зграда, вршен је избор и прва оцена. Свака зграда или целина (центар, улица, гру-

пација, домаћинство), издвојени као споменички вредни, обрађени су кроз упитник — анкету, преко које се настојало да се обезбеде једнообразни подаци.

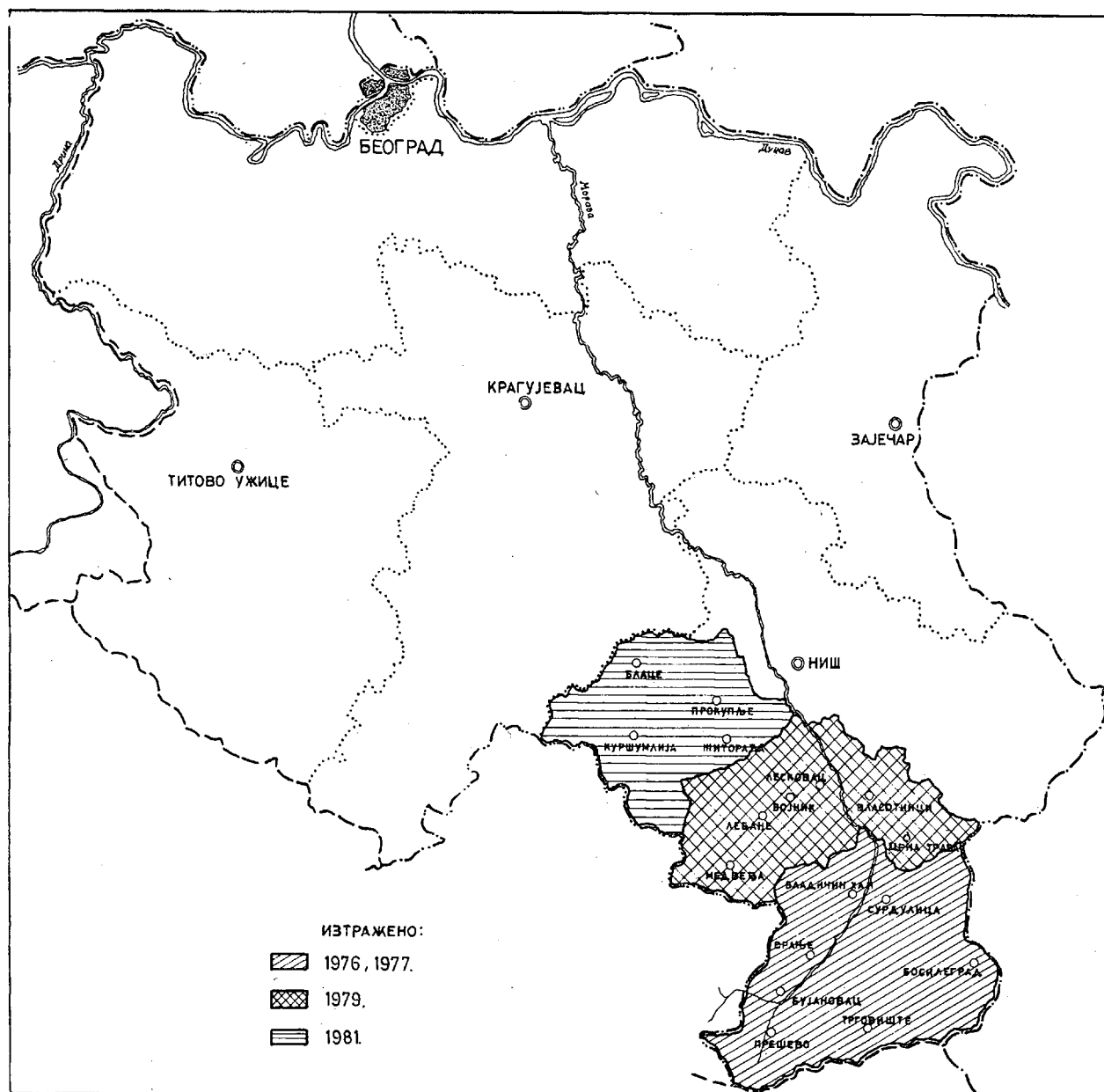
Етнолошке, историјске и друге податке допуњавала су архитектонска и фотографска снимања.

Евидентирано је више од 400 појединачних стамбених и привредних и група зграда, стара гробља и гробни белези, и неколико целина. Ова наша истраживања назвали смо првом етапом рада, тачније претходним оцењивањем, или како се у терминологији заштите каже вредновањем. Стога смо у анкети предвидели и предлоге за предузимање заштитних мера како би могле и физички да се сачувају типичне и карактеристичне појединачне грађевине и целине које смо издвајили и означили као споменички значајне.

Предвидели смо три вида заштите. Као прво, заштиту на месту или како се уобичајено каже *in situ*. За мали број зграда има наде и за сада постоје могућности да се и даље сачувају у амбијенту у коме су настале, најчешће са истом наменом. У ту могућност уверили су нас власници одабраних кућа о којима говоре са поносом и са вољом их и даље одржавају не мењајући на њима скоро ништа.

Преношење у неки од будућих етнопаркова Србије био би други вид очувања. Известан број зграда једино на тај начин може да избегне рушење које их у најскорије време очекује, јер интензитет напуштања кућа, рушења и изградње нових превазишао је сва наша очекивања.

¹ Руководилац и организатор рада је мр Надежда Пешић-Максимовић, етнолог саветник конзерватор Републичког завода за заштиту споменика културе СР Србије. У истраживањима је учествовало још пет етнолога: Радмила Павићевић-Поповић из краљевачког завода, Боровоје Радић из крагујевачког завода, Драган Марковић из нишког завода, Божидар Крстановић из Републичког завода и Радмила Стојановић из Народног музеја у Лесковцу. Затим Борислав Андрејевић, историчар из нишког завода и два архитекта из Републичког завода — Ђорђе Митровић и Иван Ушљебрка. Желимо и овом приликом да захвалимо члановима екипе на дисциплинованом раду, а посебно Александру Маринковићу, возачу из Републичког завода за заштиту споменика културе. Својим разумевањем за наш рад пожртвовано и са пуно добре воље успевао је да премости све путне тешкоће које су нас редовно пратиле.

Сл. 1. Географска карта Србије са означеним општинама у којима је извршено истраживање народног градитељства

Fig. 1. Carte géographique de la Serbie indiquant les communes où ont été effectuées des recherches sur l'architecture populaire

Као трећи вид заштите остаје свестрано изучавање и објављивање. За већи број зграда то је једина могућност очувања, јер други изгледи за њихову физичку заштиту не постоје.

*

На крајњем југу Србије, на граници према суседној републици Македонији, налази се област Прешево. У народу је позната под именом Прешевска Црна Гора или Карадаг², а у науци и као Прешевска котлина.³

Од османлијског царствовања ослобођена је тек 1912. године и данас је настањена, претежно, албанским живљем. Смена становништва изазвана је ратним догађајима крајем 17. и почетком 18. века. Наместо исељеног српског становништва 1690. године, у познатој великој сеоби Срба, колонизовањем и продирањем на-

сељени су из косовских и других западних предела Арбанаси и Срби.⁴

У овој предеоној целини, која броји око 40 насеља са варошицом Прешево, превлађују села разбијеног типа и у њима се могу наћи поред приземних и куће на спрат. Куће на спрат могу се сврстати у две групе: прва је са спољашњим, а друга са унутрашњим степеништем које води на спрат (сл. 3). На спрату је затворени доклат, на углу или по крајој страни, који изражава познату верску одредбу скривања жена од погледа суседа и странаца.

²Ј. Трифуноски, Кумановско-прешевска Црна Гора, САН, СЕЗ LXII, Насеља 33, Београд 1951, 4.

³М. Костић, Прешевска котлина, друштвено-географска студија, Врањски гласник, V, Врање 1969, 93.

⁴Исто, 104.

За затворени доклат чује се израз „трапазан". Под тим појмом становништво означава и простор и његову ограду. Међутим, у Шкаљићевом речнику под „трабозани" или „тробозани" подразумевају се само кочићи којима се ограђују степенице.⁵

Сачувале су се и спратне куће код којих је вредност спрата јасно истакнута затвореним испадом у средини, симетрично постављеним прозорима и обрађеним оквирима. Овај тип куће нашли смо у Норчи, средњовековном српском селу, чије је порекло поуздано утврђено.⁶ Оно је смештено на заравњеној подгорини Прешевске Црне Горе, удаљено само два километра од варошице Прешева, у којој смо нашли богатију варијанту норчанске куће. По подацима, овај тип се може наћи и у другим крајевима наше земље где има муслиманског живља.⁷

Очигледна истоветност градње и стила говори како о времену, тако и о мајсторима који су своје знање и вештину преносили у свим срединама где су радили.

У суседним, саобраћајно изолованим, разбијеним селима простране планинске области Пчиње — која су такође ослобођена тек 1912. године, а у која још није продрло електрично осветљење — наишли смо на сасвим други тип куће. У изразито планинским селима, настањеним српским живљем, скромне куће су од мешовите грађе: плетар, камен или лес (дрво), са кровним покривачем од сламе (сл. 4). Неравно земљиште одређивало је постављање куће у нагибу који се користио за подрум. Обично имају две одаје: „кућу", са двоја наспрамна врата и отвореним огњиштем на средини, и собу у којој се ноћи (сл. 5). Донедавна је у соби била штала, те је човек

Сл. 2. По непроходним стазама и ландровер је морао да стане

Fig. 2. Sur les petits chemins impraticables même une Landrover a dû s'arrêter

Сл. 3. Госпођинци (Прешево), кућа на спрат са унутрашњим степеништем, којима се непосредно долази у стамбене просторије

Fig. 3. Gospodjinci (environs de Preševo), maison à un étage avec un escalier intérieur menant directement vers les pièces qui servent d'habitation

заједно са својим благом био под једним кровом.

По наспрамним вратима (према казивањима постављају их, углавном, због ветрова који овде често дувају) називају их „хајдучке куће". Мало је остало старих кућа у Горњој Пчињи које су избегле паљења и пустошења последњег рата. Али нове куће се и даље граде у истом стилу и од истог материјала.

Зачуђујуће је да нисмо наишли на брвнару, када је Пчиња богата храстовом, а много више буковом шумом. Па ипак, забележено је далеко, далеко сећање „да је 1858. године у селу Стајовцу била црквица брвнара од боровине".⁹

У Доњој Пчињи (по народној подели), чија су села у долини реке Пчиње, куће су високе и простране, покривене каменим плочама или ћерамидом. Овакаве куће условио је највише начин привређивања. Становници неких села гајили су конопљу, бавили су се ужарским занатом и трговином тим производима. За ту радиност било је потребно доста простора, нарочито када се радило зими и по рђавом вре-

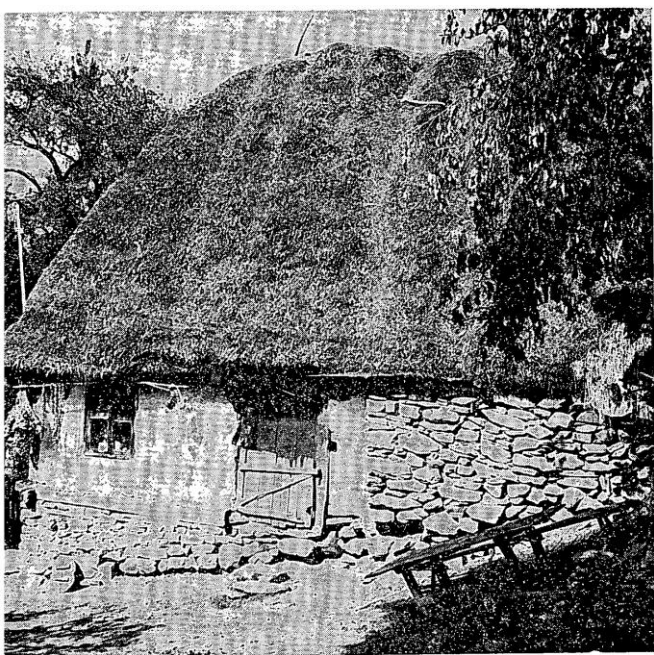
⁵А. Шкаљић, Турцизми у српскохрватском језику, Сарајево 1965, под Т. трабозани м. пл. (грч) дебели пармачићи (кочићи) којима се ограђују степенице (балустрада).

⁶Ј. Трифуноски, Кумановско-прешевска Црна Гора, 162, М. Костић, нав. дело, 98.

⁷В. Шалипуровић, Прилози за историју грађевинарства у Средњем Полимљу у XIX веку, (Грађа за историју српске уметности књ. 1), Београд 1979, сл. 147, кућа Јусуфагића у Пријеполу.

⁸Н. Пешић-Максимовић, Nepoznato narodno graditeljstvo Južne Srbije, Etnološka istraživanja 1, Zagreb 1981, 193 (sl. 8 i 9).

⁹Цариградски гласник, бр. 14, од 29. марта 1900, 3.

Сл. 4. Радовница (Пчиња), скромна приземна кућа покривена сламом

Fig. 4. Radovnica (région de Pčinja), un rez-de-chaussée modeste, couvert de chaume

мену. Рад у затвореним просторијама наметао је и одређивао изградњу дугих зграда над подрумима, у којима су ужари плели конопце, уларе и друге ужарске производе. Просторије или посебне зграде звале су се „ћеране“. По том занату чувено је село Барбаце у коме је до 1948. године било више од 70 ужара; данас их има једва 5—6.

За село Барбаце, Трифуноски је установио да „по садашњем становништву спада у ред најстаријих пчињских села“.¹⁰ Барбаце се помињу у Пчињском поменику манастира Прохора Пчињског, који је, како пише Ст. Новаковић, „основан негде у другој половини XV века“.¹¹ У овом селу одржале су се велике куће, а међу њима и „чардаклија“ деда Денке Стојановића, за коју с правом можемо рећи да је монументална, и јединствена по томе што су у склопу стамбеног дела уграђена и два коша оплетена од прућа.

Пчиња има манастир који по њој носи име (Прохор Пчињски) познатијег по раскошним двоспратним конацима (сл. 6). Резбарене оgrade тремоа оба спрата — галерија целом дужином зграде — избачени дократи, стубови, украшене дрвене таванице показују високо достигнуће дрворезбарства и изузетно осећање за лепо. Конаци нису изграђени наједном, што се може установити по натписима и урезаним годинама 1856. и 1864, али то није пореметило јединство стила. По својим димензијама, спратној висини и уметничкој обради ови

конаци су изузетни. И ни један манастирски конак у Србији а ни ван ње не могу им бити такмаци.

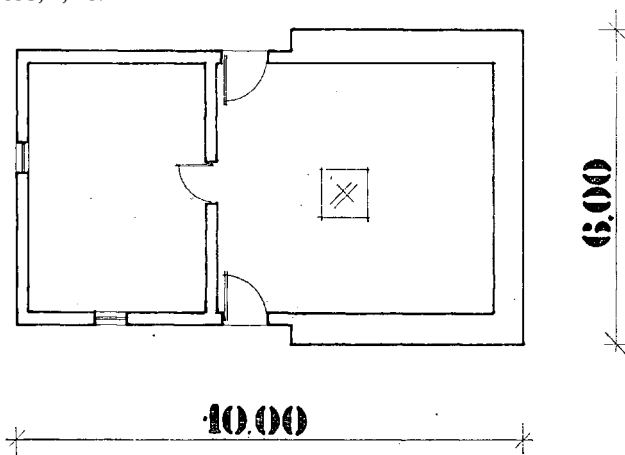
За грађење ових конака свој допринос су дали угледне чорбације, богати трговци и занатлије из Врања и других градова овог дела Србије и ту су са својим породицама долазили на одмор и уживање. Тако су они претече данашњих, савремених, заједничких излетишта. За манастир је везан дућан у селу Кленике (општина Бујановац) на чијој је огради уграђена плоча с натписом да је подигнут 1896. године.

Други конак чија је споменичка вредност ван сумње изграђен је уз цркву посвећену св. Петки у селу Рударе код Лесковца. На главној фасади, на спрату су два затворена испада, које носе извијени косници, а са дворишне стране, у средини је — и у приземљу и на спрату — пространи квадратни трем (сл. 7). Рударски конак је типа веће, пространије и богатије стамбене зграде, прилагођене за потребе већег броја људи и репрезентацију цркве.

Села општине Бујановац настањена су српским и албанским живљем. Једино се у Биљачи одржао и мали број Турака. Стога су куће одраз њиховог различитог начина, нарочито, породичног живота. У равничарским селима код албанског живља одржале су се старе спратне зграде које још животаре. Оне су обично не-настањене и препуштене пропадању, као што је кућа у селу Несалце. Од типа куће са спо-

¹⁰ Трифуноски, Горња Пчиња, САНУ СЕЗ LXXVII, Насеља 38, Београд 1964, 100.

¹¹ Ст. Новаковић, Пчињски поменик, СКА Споменик XXIX, Београд 1895, 7, 18.

Сл. 5. Радовница (Пчиња), основа дводелне куће са отвореним огњиштем на средини и наспрамним вратима у „кући“ (кухини)

Fig. 5. Radovnica (région de Pčinja), plan d'une maison de deux pièces avec un âtre au milieu et les deux portes de la «maison» (cuisine), ménagées l'une vis-à-vis de l'autre

лашњим степеништем разликује се по доксату у два нивоа чији виши део носе извијени косници.

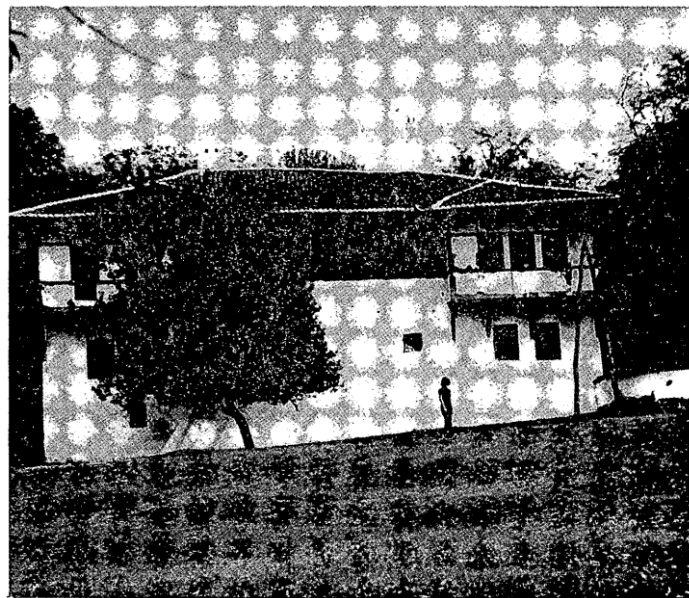
Општини Бујановац, припада и село Брњаре, настањено српским живљем, у коме се — по казивањима — сачувала прва кућа из времена када је село настајало. Зграда је у основи „на глагол“, са тремом на спрату, величине 12x8 m. Постављена је на косини. Искоришћен је пад земљишта и у „кућу“ са отвореним огњиштем улази се непосредно из дворишта. Из „куће“ се излази на трем и преко отвора у поду покретним „стубама“ силази се у подрум.¹²

Грађена је у два маха. Старији део, у коме је „кућа“, највероватније половином прошлог века, док је део са тремом, претпостављамо, нешто млађи. У њој су, како причају данашњи власници, као угледној и лепој кући, одседали Турци када су долазили у село да сакупљају разне намете.

Врањска села, по положају, везана су за речна проширења. Налазе се у равни долина, а има их највише по странама планина. Насеља су се доста касно усталила. До ослобођења, 1878. године, број насеља био је много мањи и имала су одлике привременог боравишта. Међутим, и касније је долазило до премештања насеља, јер су услед речних бујица често плаћена имања и куће.

Сл. 6. Конак манастира Прохора Пчињског; приступ до соба-ћелија решен је преко галерије дрвене конструкције са резбареним стубовима и чардаком у средини, кога носе извијени косници

Fig. 6. Konak (dortoir) du monastère Prohor Pčinjski; l'accès des cellules est assurée par une galerie en bois, ornée de colonnes sculptées et comportant, au milieu, un «doksat», porté par des poutres obliques

Сл. 7. Конак цркве Св. Петке у селу Рударе код Лесковца; на главној фасади су два затворена испада — еркера — на спрату

Fig. 1. Konak (dortoir) de l'église Sainte-Parascève du village de Rudare, près de Leskovac; la façade principale comporte, au premier étage, deux vérandas en encorbellement.

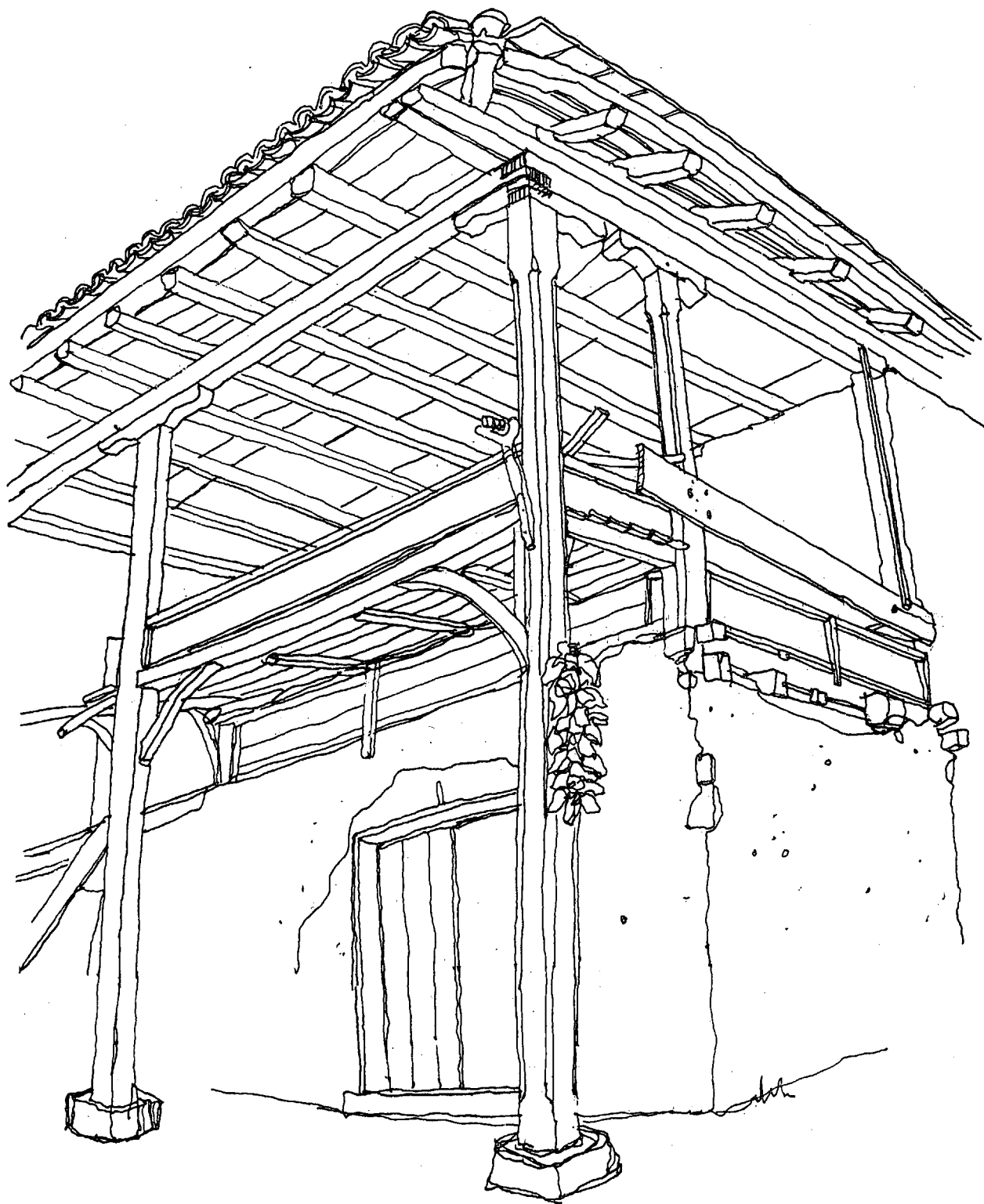
Први опис куће ослобођеног врањског округа оставио нам је М. Ђ. Милићевић. По њему су „махом плетаре (од чатме) покривене кровином ређе ћерамидом. Ћерамида се јавља тек после ослобођења. Куће су приземљуше и ретке са подрумом. Боља сељачка кућа има сувоте: напред је чардак (то је оно што се у Шумадији зове диванана, затим кућа кујна где гори ватра) и соба.“¹³

И после сто година од ослобођења овде су се одржале дводелне, скромне приземљуше, које је описао Милићевић. Упркос великој разноликости типова — од приземне до спратне, са више одељења и отвореним „чардаком“ — могли смо да уочимо неке особености које карактеришу врањску кућу. То је угаони доклат над подрумом у једном и у два нивоа. Виши део назива се „кревет“, што упућује на његову главну намену — одмарање и уживање у зеленилу околине (сл. 8).

Таква кућа сачувала се и у селу Преображењу, које је смештено у долини Преображењске реке, 12 km југоисточно од Врања. У XIX веку у селу су се настанили москопољски Цинцари, који су много допринели његовом

¹² N. Pešić-Maksimović, *Nepoznato narodno građiteljstvo južne Srbije*, 196 (sl. 12 i 13).

¹³ М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд 1884, 310.

Сл. 8. Доње Требешиње (Врање), доксам у два нивоа над улазом у подрум; виши део носе два извијена косника

изузетном напретку. Због трговине и занатства којима су се бавили Цинцари, добило је посебан изглед и разликовало се од околних српских села. Простране, складне стамбене зграде над подрумима који нису укопани, попличана дворишта, зеленило и чистоћа, доприносили су да је Преображење добило изглед варошице. До 1878. године, до ослобођења, Преображење је било највеће и најпознатије село

Fig. 8. Village de Don je Trebešinje (environs de Vranje), galerie à deux niveaux surmontant l'entrée de la cave; la partie supérieure est portée par deux poutres obliques.

десно од Јужне Мораве.¹⁴ Из те богате и напредне прошлости остала су поједина домаћинства, скоро напуштена, која се користе само преко лета и јесени, у време када се

¹⁴ Ј. Трифуноски, Преображење, Раније цинцарско-српско насеље у околини Врања, Годишен Зборник на филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје, Скопје 1935, 153—154.

сакупљају плодови. А код садашњег становништва у казивањима о прошлости сачувало се само име Влах, којим се називају старији становници.

Кућа са тремом и луцима, позната под именом „моравска“, среће се скоро у свим селима општина Власотинце, Медвеђа, Лебане, Бојник, Лесковац (сл. 9). Моравску кућу подижу и српски и албански становници у брдовитим и равничарским крајевима.

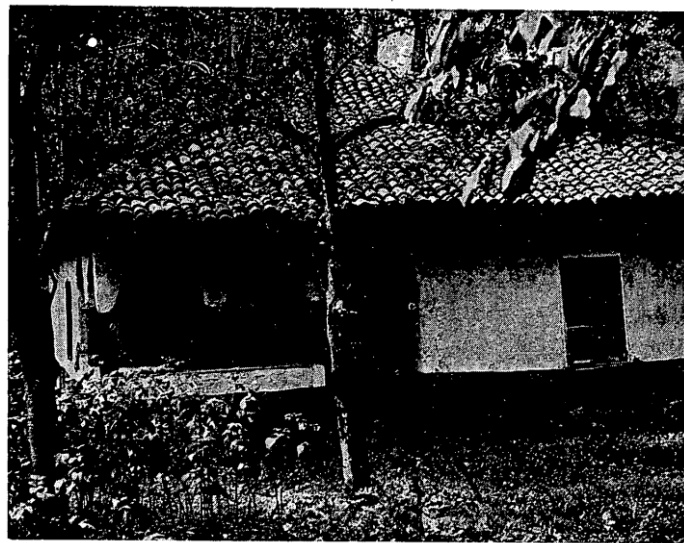
Изменом становништва у селима Топлице и Косанице, мења се и приземна кућа, покривена најчешће плочама, по чему и носи име „плочара“. Њу овде замењује кућа моравског типа, приземна или над подрумом, са тремом у равни куће на два или три лука до истуреног чардака са више лукова (сл.10).

Најмању једноделну кућу са тремом нашли смо у селу Црна Бара у општини Власотинце. Служила је за становање младог брачног пара, као у Шумадији вајат.

Раскошан пример моравске куће, величине 12,80x10,50 m, са пространим тремом и избаченим чардаком, који носе дрвени ступци,

Сл. 10. Доња Трнава (Прокупље), моравска кућа са доксом у средини, који је у приземљу с једне стране озидан, а са друге се ослања на стубац

Fig. 10. Village de Donja Trnava (environs de Prokuplje), maison de la Morava avec, au milieu, une galerie qui, au rez-de-chaussée, est faite de briques, d'un côté, tandis que de l'autre, elle s'appuie sur un pilier

Сл. 9. Шишава (Власотинце), приземна кућа са тремом лучних отвора, позната као „моравска“

Fig. 9. Village de Šišava (environs de Vlasotince), rez-de-chaussée comportant une entrée ouverte («trem») aux baies en arc, connu comme «maison de la Morava»

„диреци“, сачувао се у селу Туларе у општини Медвеђа. На главни улаз и чардак долази се степеништем, чије су степенице од храстових дрвених стубаца, величине 50x100 m. Степениште од дасака није ретко овде срести, али ово је први пример да је од трупаца, и није се поновио. Просторија у којој је било отворено огњиште са озиданим оцаком — данас замењено модерним штедњаком — сачувала је двоја врата (сл. 11). Пре неколико година измењен је и кровни покривач, ћерамида је замењена црепом. По тврђењу власника стара је више од 80 година.

У селима Босилеграда одржао се моравски тип куће са „балконом“ од дрвета на главној фасади. Ове куће су најчешће на косом земљишту, те је нагиб искоришћен за подрум, за магазу или као дућан (сл. 12).

По казивањима, кућу са луцима градили су мајстори са Власине, Власинци, како их овде још називају, и дунђери Шопови. Цветно доба грађења моравске куће трајало је скоро пола века — од ослобођења 1878. године до после првог светског рата, тридесетих година нашег века. Ова кућа се није задржала само у наведеним крајевима. Она захвата много веће пространство — јавља се и у источној и у средишњој Србији, у разним варијантама.

У овим крајевима среће се и стамбена кућа над подрумом великих размера, која нема ни трема ни доксата. Подрумска врата су на

главној фасади, а улаз у кућу је на бочној страни. У селима Прокупља и Куршумлије називају је „висока кућа“.

Исто тако, до наших дана су се одржале, али у малом броју, куће над подрумом са тремовима и доксатама без лукова, код којих су сви ступци, сваки другачије, богато изрезбарени (сл. 13).

Исконска жеља и потреба за лепотом и украшавањем животног простора, ствари у кући и њене спољашњости, да би се градитељ или корисник при њиховом сагледавању увек сретао са уметничким делом својих руку, овде је изузетно изражена.

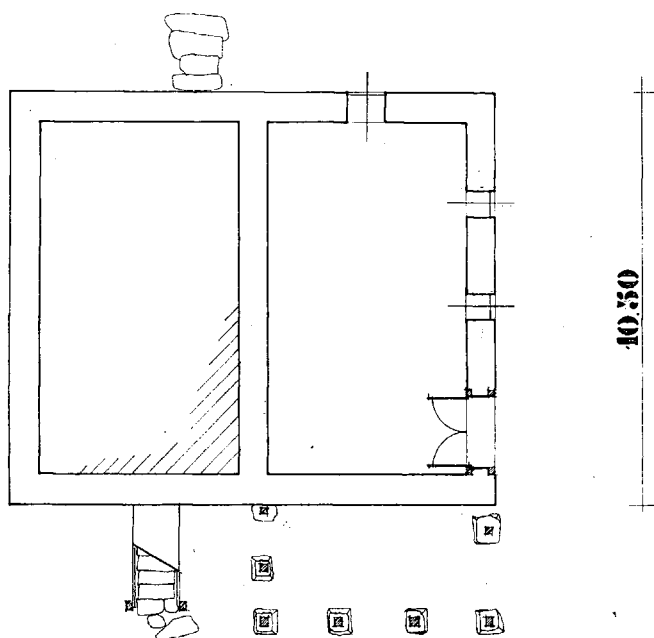
Код приземних, скромних кућа, главна врата су најчешће од храстовог дрвета, окована дрвеним или железним клиновима, чије су главе широкe и до 5 см. Оне су истовремено и једини њихов украс. Врата собе су обично још скромнија, али их има и изузетно украшених, као што је на кући у селу Бајчинце код Прокупља (сл. 14). Ту је уметничка рука неугог вајара створила дело у коме је сјединио функцију улазних врата са задовољством при њиховом посматрању.

Прозорским оквирима поклањала се такође извесна пажња. Мада су они доста скромно обрађени, очигледна је жеља да се њима допринесе бољем изгледу куће.

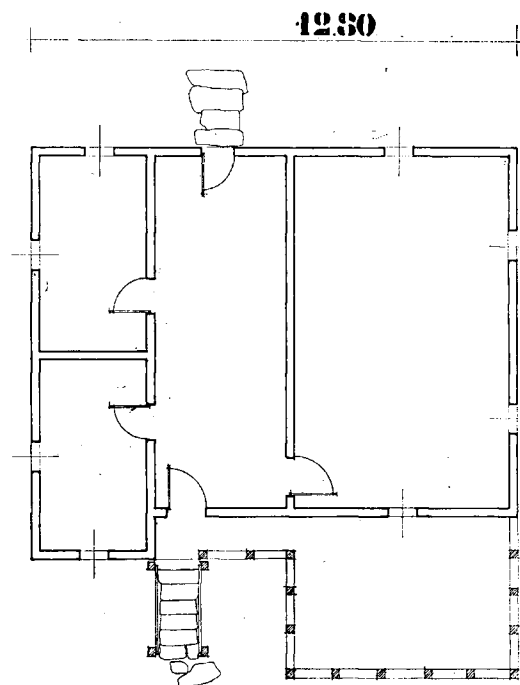
Могло се уочити да је украшавање, не само стамбене куће већ и амбара, значајне привредне зграде, било веома развијено. Поред тремова и доксата са резбареним ступцима на стамбеној згради, они се редовно јављају и код амбара, док се код кошева ретко срећу (сл. 15). Украси стубаца су разноврсни. Од најједноставнијих зареза до сложенијих геометријских слика у плиткој резби, скала украса се завршава дубљењем стуба да се добије облик увијеног конопца — у стручној литератури познатог као тордирани стуб (сл. 16).

Резбарењем се украшавају и греде зиданих оцака „комине“, покретан и непокретан намештај „куће“: долапи, чивилуци, а нарочито наћве за држање брашна и мешање хлеба (сл. 17).

Традиција украшавања је доста јака. Наставља се и данас, само је резбу заменила боја. Бојом се украшавају луци на трему, а изнад врата и прозора сликају се голубови, обично

OSNOVA PODRUMA

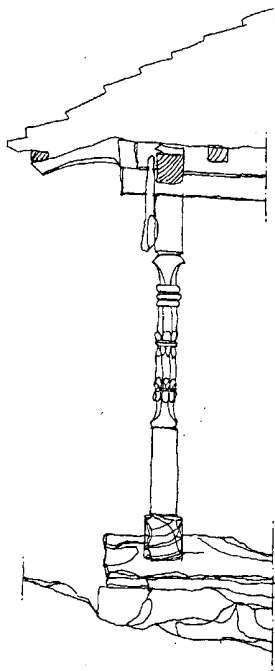

OSNOVA SPRATA

Сл. 11. Туларе (Медвеђа), основа подрума и спрата куће са пространим доксатом и степеништем од дрвених трупца

Fig. 11. Village de Tulare (près de Medvedja), plan de la cave et du rez-de-chaussée surélevé comportant une galerie spacieuse et un escalier fait de bûches

Сл. 13. Мала Плана (Прокупље), стамбена зграда са тремом и доксоматом на којима је сваки стуб другачије резбарен

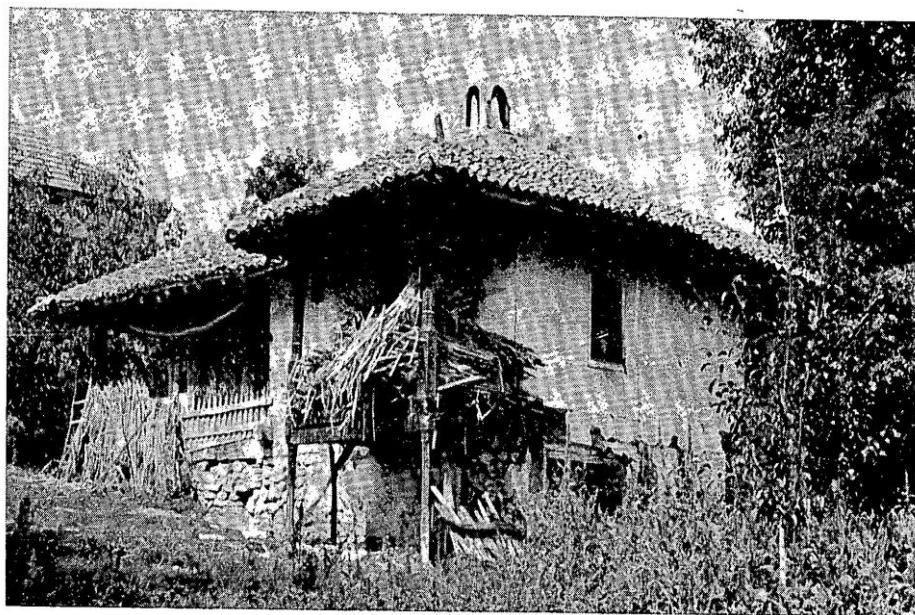

Fig. 13. Village de Mala Plana (environs de Prokuplje), maison d'habitation avec une galerie, où chaque colonne de bois est sculptée d'une autre façon

белом бојом (сл. 18). Јављају се између прозора розете и друге шаре рађене шестаром.

Сеоска дворишта су скоро увек ограђена. У брдовитим крајевима ограде су од прућа, плетене на различите начине, или од камена ређаног „у суво“. Тако су житељи без организоване службе за уређење и озелењавање сеоских путева и улица својим оградама улепшали насеље.

Сл. 12. Божица (Босилеград), синтеза моравске куће са дрвеним чардаком званим „балкон“

Fig. 12. Village de Božica (environs de Bosilegrad), synthèse constituée par la maison de la Morava et un balcon en bois

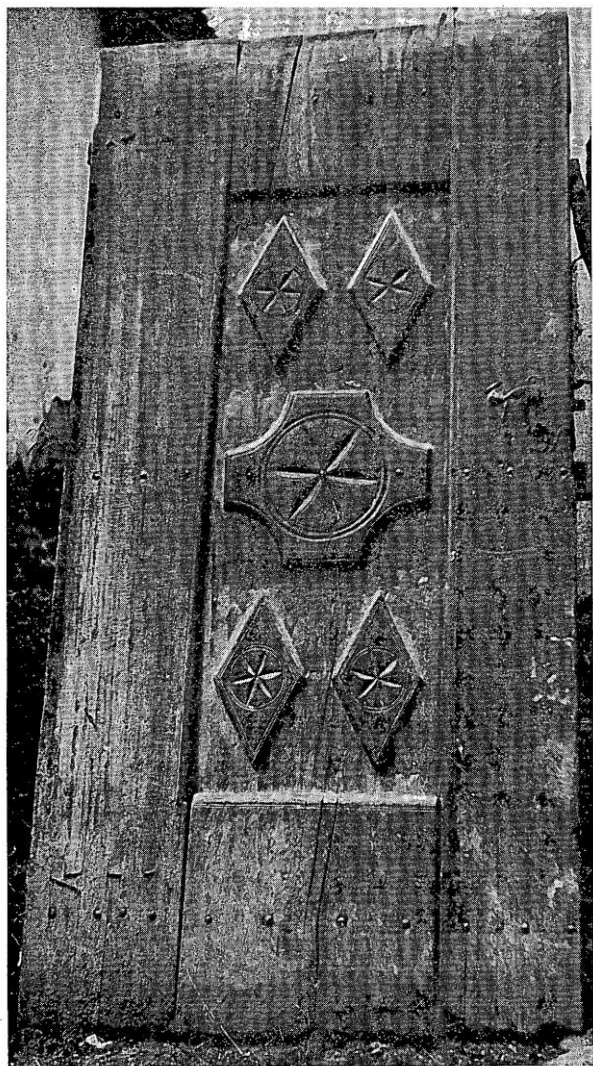
У Лесковачким и Врањским селима очувале су се високе ограде, махом од „тугле“. Оне, најчешће имају широке вратнице за кола и стоку и нижа и ужа врата за људе, покаткад са двоводним кровом. У Куршумлијском крају и селима око Прокупља јављају се ограде од камених плоча висине „човечијег боја“, 3,75X0,85 cm, (сл. 19). Користећи материјал који му пружа природа, човек се несвесно вратио у неолитско доба мегалитичких менхира и направио је ограду од камених плоча.

Поред стамбених зграда очуване су и многобројне воденице различитог типа. У Лесковачком поречју, делу Лесковачке котлине, воденице се „налазе у средњем току реке Ветернице ... најбогатијем региону текућим водама“¹⁵, које су у прошлости имале изузетан привредни значај. Овде се јавља посебан тип воденица, то су пре куће за становање са воденицом, а не воденице које под тим појмом подразумевамо.

У трагању за непознатим народним градитељством југоисточне Србије, манастирска воденица у селу Чукљенику, са натписом на локалном дијалекту, без сумње најзначајнија грађевина.¹⁶ У овој области, где је османлијска

¹⁵Ј. Јовановић, Лесковачко Поречје, антропогеографска и социолошка студија (први део). Лесковачки зборник XII, Лесковац 1972, 3.

¹⁶Н.Пешић-Максимовић—Ћ. Митровић, Манастирска воденица у селу Чукљенику, Саопштења XIII, Београд 1981, 215—223.

Сл. 14. Бајчинце (Прокупље), резбарена „дубена“ врата собе из друге половине XIX века

Fig. 14. Village de Bajčince (environs de Prokuplje), porte de chambre de la seconde moitié du XIXe siècle, rehaussée par la sculpture sur bois

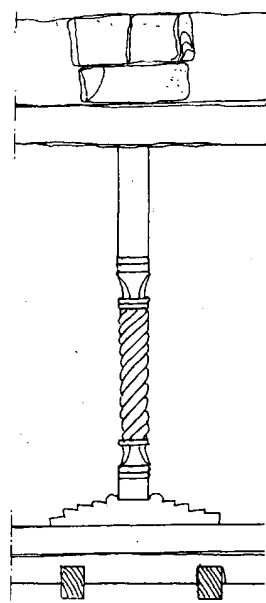
владавина трајала 48, тј. 82 године дуже него у источној и западној Србији, док није после I и II устанка криво извојевана слобода, и где је неписменост пустила дубоке корене, овај запис је једини писани документ из XVIII века који може да послужи за датовање не само манастирске воденице, већ и за осветљавање других историјских околности.

Довитљивост народа овога краја у изналажењу техничких решења у грађењу нарочито је изражена код приземне воденице покривене шиндром са једним воденичним каменом у Пролом-селу. По уписаним годинама могло се закључити да је грађена између два рата. Да би

градитељи довели воду до буке, направили су приземни „аквадукт“ — издубљено стабло дужине 18,30 m (сл. 20).

Од привредних зграда, које су смештене непосредно уз кућу, карактеристични су амбари од дрвене грађе, скоро увек са тремом и ниском оградом. Међутим, амбара са тремом и луцима и резбареним ступцима, нема много. Такав пример се сачувао у селу Данковиће код Куршумлије (сл. 21).

У дворишту куће налазе се и кошеви оплетени од прућа, којих има, по облику, две врсте — округли и правоугаони (сл. 22 и 23). Правоугаони кошеви покаткад имају и широк трем, „ајет“, а нађу се примерци који су у склопу са амбаром, под истим кровом. Амбар заједно

Сл. 16. Мала Плана (Прокупље), „увијени“ — тордирани стуб на трему амбара

Fig. 16. Village de Mala Plana (environs de Prokuplje), colonne tordue du «trem» d'une grange

са кошем и тремом са луцима нашао је проф. Дероко 1947. године у селу Бучумету у Јабланици.¹⁷

Сачувао се мали број друштвених и јавних зграда — општина, ханова, школа, црква из XIX века. Поручене су многе зграде, као она што је била у селу Преображењу (подигнута 1852. године).¹³ Школе зидане између два рата и раније сачувале су се у Барбатовцу и селу Сварче код Блага и Куршумлијској Бањи.

Многе цркве су веома неугледне и мале (сл. 24). У селима Топлице и Косанице цркве су од дрвене грађе или плетара. У околини Врања и Лесковца многе цркве изидане су после првог светског рата.

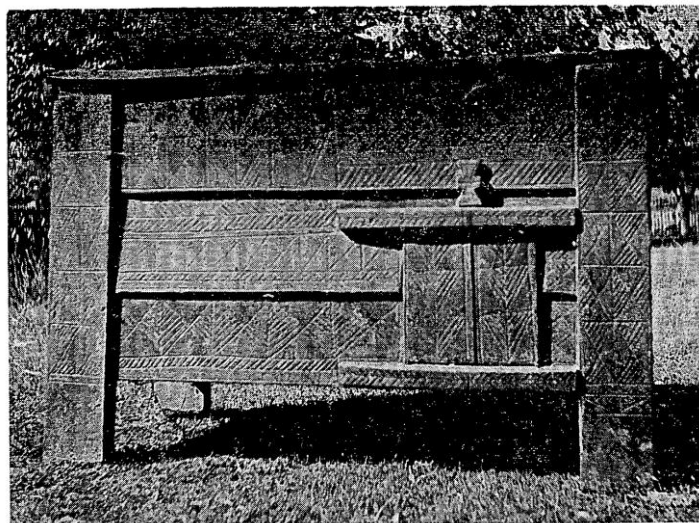
Сл. 18. Невада (Куршумлија), приземна моравска кућа са бојом украшеним луковима трема

Fig. 18. Village de Nevada (environs de Kuršumlja), rez-de-chaussé de la maison de la Morava avec une galerie aux arcs ornés de peintures

Често се срећу крстови „записи“, „заветишта“, који замењују цркву (сл. 25 и 26). Уз цркву се јављају клупе и столови од дрвета, покаткад заштићени кровом. Називају их „софре“, док су у другим крајевима Србије познате под именом шатре, собрашице или соврашице. У црквеној порти налазе се и зграде зване „мађернице“, које имају исту функцију као и собрашице. У њима се обављају сви обреди око мртваца, при сахрањивању и давању даће.

¹⁷А. Дероко, Кућа у Јабланици и Пустој Реци, Зборник Ет. Инст. САН I, Београд, 1950, 314.

¹⁸В. Николић-Стојанчевић, Врањско Поморавље, СЕЗ XXXVI/36, Београд 1974, 29.

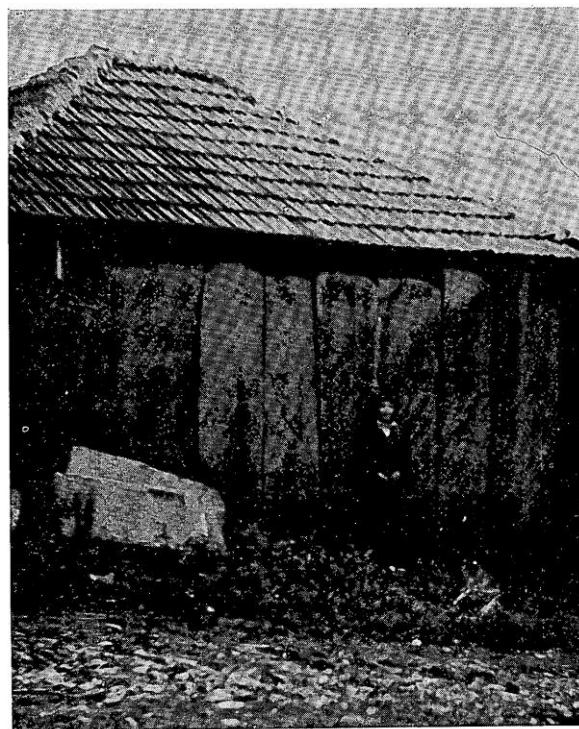
Сл. 17. Сибница (Блаце), резбарени наћвар — наћве од буковог дрвета за држање брашна и мешање хлеба

Fig. 17. Village de Sibnica (environs de Blace), pétrin sculpté en bois de hêtre, servant à emmagasiner la farine et à pétrir le pain

Уз старе цркве, које су скоро увек у рушевинама, живе и данас гробља. Тако се одржало гробље у селу Брњаре с надгробним споменицима од пешчара високих око 50—60 см, без

Сл. 19. Грабовац (Прокупље), ограда од камених плоча висине око 3 м

Fig. 19. Grabovac (environs de Prokuplje), enceinte de dalles de pierre haute de près de 3 mètres

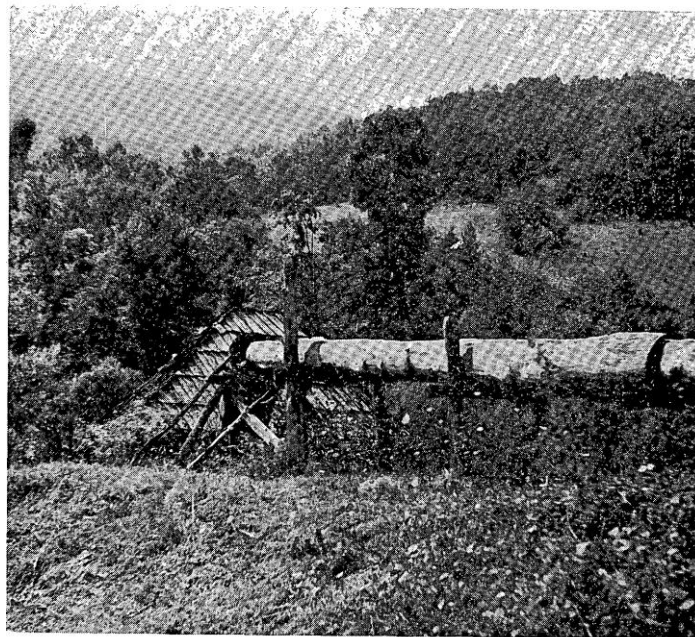

натписа и са плитко уклесаним људским представама.

На гробљу у селу Доњи Микуљан код Куршумлије, где се виде трагови старе цркве, очували су се разноврсни гробови белези без натписа, затим са натписом од белог мермера, познати као студенички, и новији, суводолски, од жутог пешчара, којих има највише. Суводолске надгробне споменике су радили каменоресци из села Сувог Дола код Прокупља и њих карактеришу два тордирана стуба који носе кров. Ови надгробни споменици, обликом подсећају на римске едикуле.

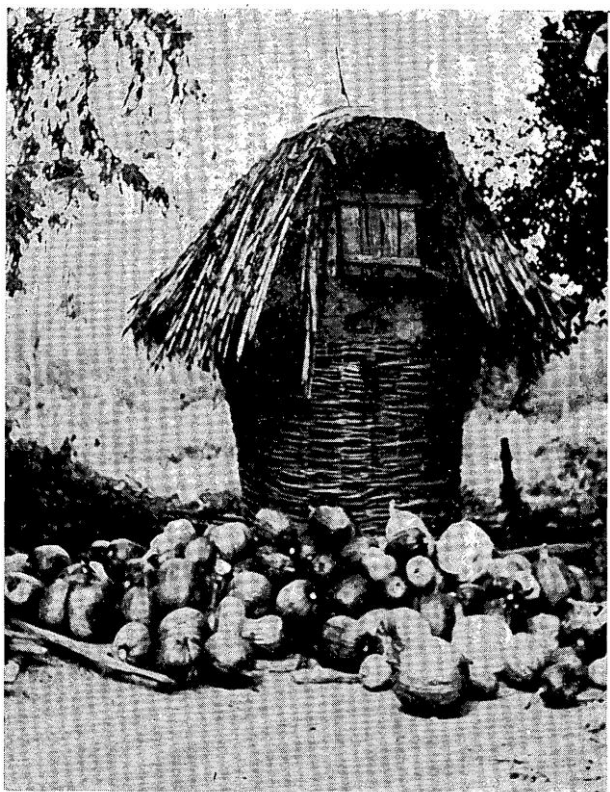
Гробље у селу Магашу (општина Бојник) јединствено је по свом облику (сл. 27). Налази се у насељу, али усамљено између пута и потока, са скоро правилном кружном оградом пречника око 50 m, а у средишту се истиче лепо лиснато дрво. Заштитничка улога круга овде је јасно изражена.

Од грађевина општег значаја, сачували су се дућани, који се скоро увек налазе на раскршћу два сеоска пута. Разноврсни дрвени мостови, од којих су неки необично духовити, и данас се користе. Један од дужих је мост преко широке реке Пчиње, назван „гусеница" (сл. 28).

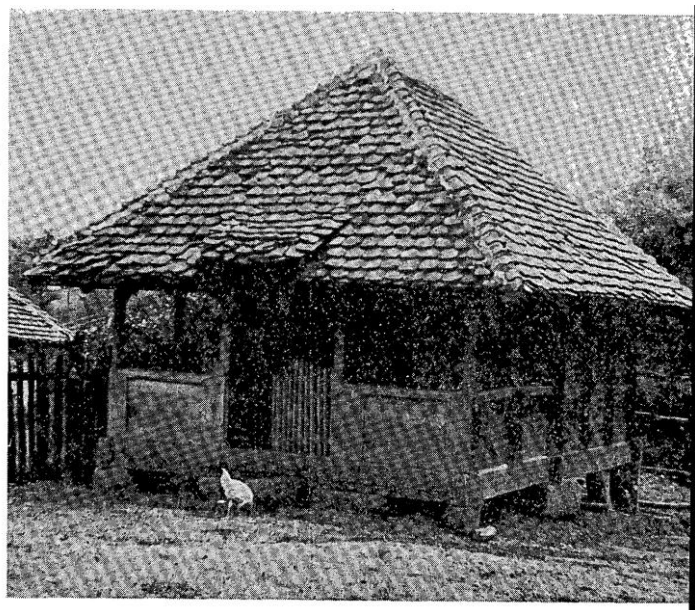
Сл. 20. Пролом (Куршумлија), Надземна вада од издубљеног стабла којом је доведена вода до воденице

Fig. 20. Village de Prolom (environs de Kuršumlija), conduit fait, à la surface du sol, de troncs d'arbres creux, et amenant l'eau au moulin

Сл. 22. Сврце (Лесковац), кош „врчва" за пшеницу, оплетен дреновим прућем

Fig. 22. Village de Svirce (environs de Leskovac), grange à froment, construite avec des rameaux de cornouiller tressés

Сл. 21. Данковиће (Куршумлија), амбар са тремом одигнут од земље на каменовима

Fig. 21. Village de Dankoviće (près de Kuršumlija), grange au «trem», reposant sur des blocs de pierre

Најмањи је број села која су у целини или у својим деловима сачувала обележја прошлости по којима би се издвојила у споменички значајне. И поред тога изузетну вредност има село Дадинце у власотиначкој општини. Село,

како га описује добар познавалац Јужне Србије Ј. Трифуноски, „лежи у североисточном делу Грделичке клисуре, на граници према сливу Власине ... По садашњем становништву Дадинце није старо село. Њега су основали пре око 170 до 180 година преци данашњих родова Грујинци и Ковачевци”.¹⁹

Међутим, узане улице и збијене куће, наслоњене једна уз другу, које су смештене на стрмим падинама, представљају изузетну појаву за ове крајеве, јер подсећају на сеоска насеља у каменитој Далмацији.

Мања целина која је привукла нашу пажњу јесте Мутавциска мала у селу Буштрање, које припада Врањском Поморављу.

Сл. 23. Спанце (Куришумлија), кош за кукуруз, оплетен прућем, ојачан дрвеном конструкцијом, са тремом „ајатом” и стубовима који носе кров

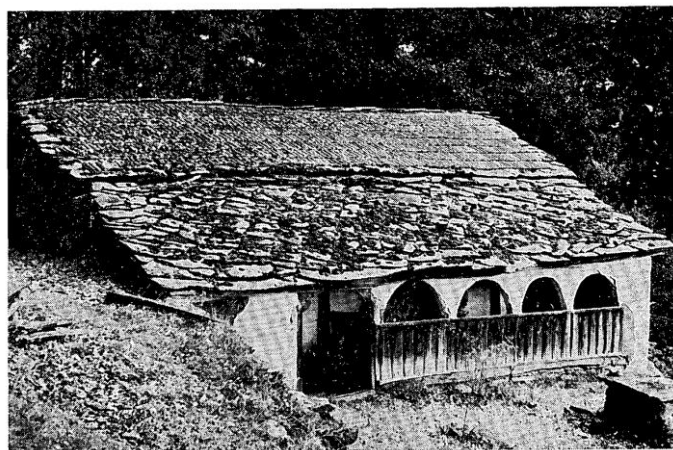
Fig. 23. Village de Spance (environs de Kuršumlja), grange à maïs, construite avec des rameaux tressés, à armature de bois, comportant un «ajat» (entrée ouverte) et une colonnade qui porte la toiture

Мутавциска мала је поред сеоског пута, на десној обали Буштрењске реке, која је добила овај назив, како је записао Р. Николић, „по презимену становника у њој ... породица Мутавцићи, који су најпре дошли... из села Макреша у Кумановској Пчињи. Тамо су им стари били 'барутлици' и пошто им је предак убио Турчина, побегне у данашње село.”²⁰

У овој мали одржало се више домаћинства, са скоро истоветним спратним кућама са тремовима по целој дужини, на које се долази пространим каменим степеништем (сл. 29).

¹⁹Ј. Трифуноски, Грделичка Клисура — антропогеографска расорава, Библиотека Народног музеја у Лесковцу, Лесковац 1964, 148.

²⁰Р. Т. Николић, Врањска Пчиња, Насеље II, Београд 1903, 169—170.

Сл. 24. Доње Пуношевце (Врање), црква, изван села, у шуми, са тремом и лучним отворима, покривена каменим плочама

Fig. 24. Village de Donje Punoševce (environs de Vranje), église située dans la -forêt voisine, Comportant une entrée et des baies en arc; couverte de plaques d'ardoise

Сл. 25. Спонце (Лебане), „Записник споначки” — запис или заветиште од камена са урезаним називом

Fig. 25. Village de Sponce (environs de Lebane), «monument votif de Sponce» — monument en pierre avec inscription gravée

Сеоски центри су махом са зградама из новијег времена, али се задржао и првобитни, најједноставнији, може се рећи, и најчешћи облик: раскрсница два сеоска пута, која се зове и „раскрсеје“ (сл. 30). Ту се не налази ни школа ни црква. Понегде је подигнута само трафостаница, новији елемент у старо ткиво. Али ту је камен поред оgrade неког дворишта, где се одржавају сви важни заједнички састанци и где се стари одмарају у дугим летњим данима.

О споменицима народног градитељства у градовима Врању, Лесковцу, Власотинцу, Прокупљу и Куршумлији нисмо желели да говоримо, јер су они доста познати и о њима се у више наврата писало.

Традиција грађења трајала је дуго. Од ослобођења (1878) до првог светског рата — непуне четири деценије. Затим у време после I светског рата, нешто више од две деценије слободе, грађене су и зидане исте куће, истог облика и материјала и истом техником све до поновног губитка слободе, до II светског рата.

*

После тог страшног рата, уништена села и становништво нису могли брзо да се поврате. Користило је то што им је околина пружала и традицију коју још нису биле потиснуле новине. Отворено огњиште, на средини или уза зид „куће“, са „комином“ или без њега, користи се и данас. А „баца“ на крову је сигуран знак да такво огњиште постоји. Тако је то трајало све до шездесетих година нашег времена, када су почеле драстично да се кидају нити грађења по наслеђеном искуству. У свему почиње да се подражава најближи град, а овај је, опет, подржавао Словенију и, још даље, Западну Немачку. Те новине, које су упадљиве и утицајне, највише доносе наши савремени печалбари.

Било је села кроз која смо само прошли, јер нисмо могли да издвојимо ниједну стару грађевину — све је у њима ново и „модерно“.

Одласком младе радне снаге, села остају све пустија, без житеља који им дају животне сокове. Старе куће се напуштају и препуштају самовању и лаганом умирању. Стари родитељи у старим кућама — немоћни за предузимање било каквих оправки — живе усамљени и умиру. Тако се догађало да нас у појединим селима нико није пресрео на сеоском путу нити је било неког да нас дочека у дворишту. Нисмо имали с ким да поразговарамо. Аветињски тиха насеља, са беживотним кућама, напуштали смо с мучнином.

Наилазили смо и напуштена гробља, чији се гробни белези једва назире, јер су дубоко уто-

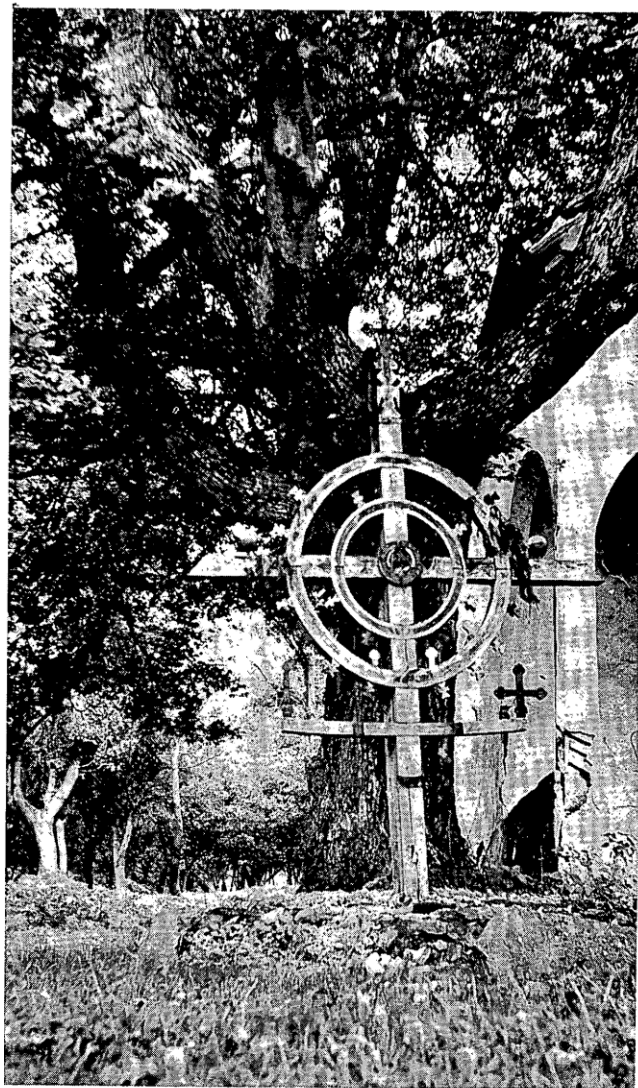

Fig. 26. Village de Lipovica (environs de Lebane), «Krs» (croix), monument votif en bois

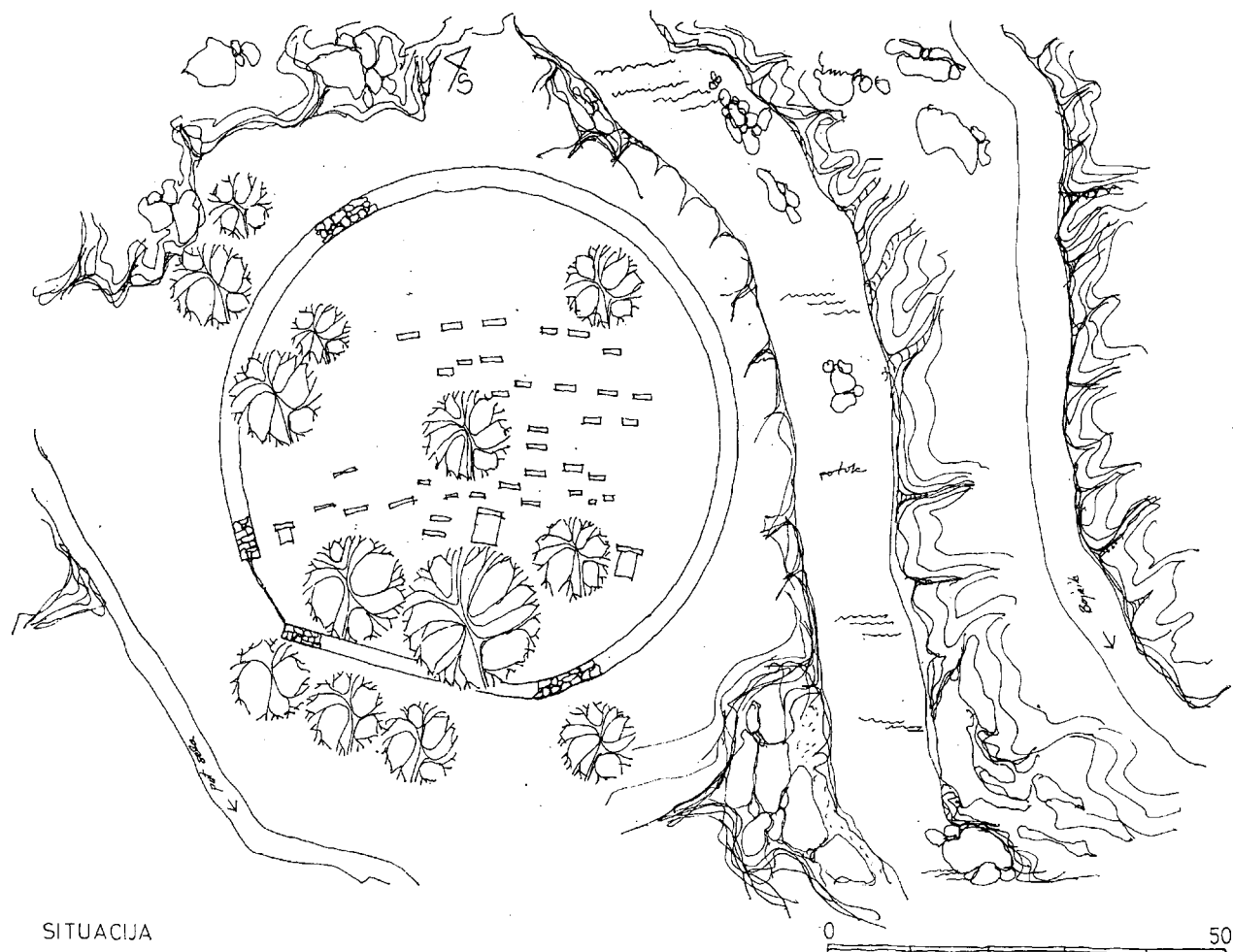
нули у земљу, као у селу Доња Речица код Прокупља.

Рукама смо рашчишћавали жбуње и чистили земљу са споменика. Установили смо да су без натписа те претпостављамо да припадају раздобљу старијем од XIX века.

У селу Ораовици, средњовековној Архиљевици — око 3 km северно од Прешева — старо православно гробље и даље живи, али је веома угрожено. У центру села, на левој обали Ораовачке реке, на брежуљку изнад пута, одржала се црква — једна од само две очуване у овој области — посвећена св. Ђорђу.²¹ Око цркве

²¹ Ј. Алексић, Архиљевица, Лесковачки Зборник IV, Лесковац 1964, 124—127.

SITUACIJA

Сл. 27. Магаш (Бојник), сеоско гробље ограђено округ

Fig. 27. Village de Magaš (environs de Bojnik), cimetière du village entouré d'une clôture ronde.

је пространо гробље са надгробним споменицима, који су такође без натписа. Међу старе гробне белеге помешали су се мермерни надгробни споменици нашег времена (из 1972. и 1973), недавно преломљени на два или три дела. Тако стара црква, која је потпуно сачувала облик претходне средњовековне — јер су искоришћени и темељи и зидови — покривена каменим плочама, утонула у земљу, са оштећеним гробљем, доживљава насилну смрт своје најближе околине.

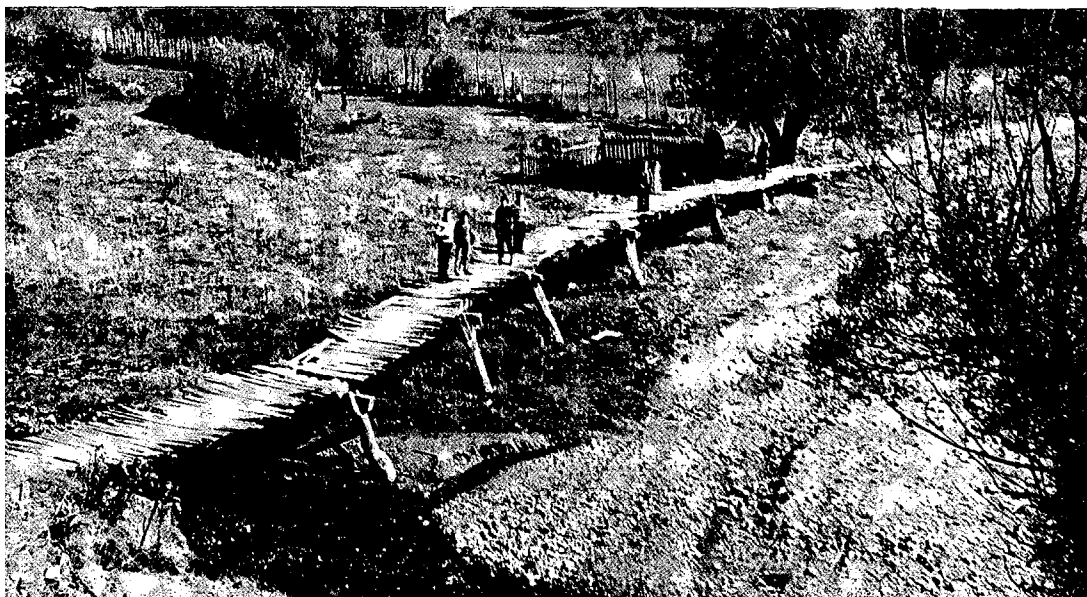
*

Богатство облика народног грађења, функционална просторна решења и мајсторска обрада многих зграда — у крајевима које смо обишли — наводи нас на претпоставку да је и у другим областима Србије слична или иста ситуација. То нам даје подстрека да се и даље залажемо за систематска истраживања, јер једино на тај начин добијамо праву слику стања овог споменичког фонда. Овакав рад нам је јасно и сигурио показао да нисмо знали, и још не знамо, шта све имамо. Осим тога, показало се да нисмо знали ни брзину процеса пропадања, нити убрзани ритам нестајања, а

посебно њихове неравномерности у односу на друге крајеве Србије. Тако смо се још једанпут уверили у неопходност оваквог рада, а још више у потребу да се брзо и енергично предузму мере заштите овог културног наслеђа. Очигледно је да нам предстоји борба са временом, које из дана у дан брише са лица земље, једну за другом, већ уморне грађевине безимених грађевинара, које нисмо довољно поштовали, упознали и проценили и на време заштитили.

И да још једанпут поновимо више пута изречену мисао: „у опасности смо да нам ускоро остану само казивања, народно предање о некадашњем народном градитељству“.

Не можемо а да не подсетимо на уложене напоре и доста дугу и упорну борбу да се прихвати овај рад и да се добије новац за његово отпочињање. Да ли је то био одраз непоштовања ове врсте културног наслеђа, неразумевање или његово потцењивање, остаје нам да нагађамо. Али, морамо рећи да је незаинтересованост била очигледна. Стога се нисмо ни охрабрили да заинтересујемо друге установе, као што је телевизија, та моћна и привлачна

Сл. 28. Радовница (Пчиња), ниски дрвени мост преко реке Пчиње назван „гусеница“

Fig. 28. Village de Radovnica (region de Pčinja), pont bas en bois franchissant la rivière Pčinja, dit «chenille»

снага саопштавања - савремено усмерено казивање.

Тек, пролазећи кроз непроходне и скоро пусте делове Србије и својеврсне и непоновљиве природне лепоте, у којима смо открили непроцењено богатство народног градитељства, жалили смо што кроз живу телевизијску реч и слику не можемо да га прикажемо широј јавности.

Сл. 29. Буштрање (Врање), широко камено степениште које води на спрат кроз ниске двокрилне вратнице

Fig. 29. Village de Buštranje (environs de Vranje), large escalier en pierre menant à l'étage à travers une porte basse à deux battants

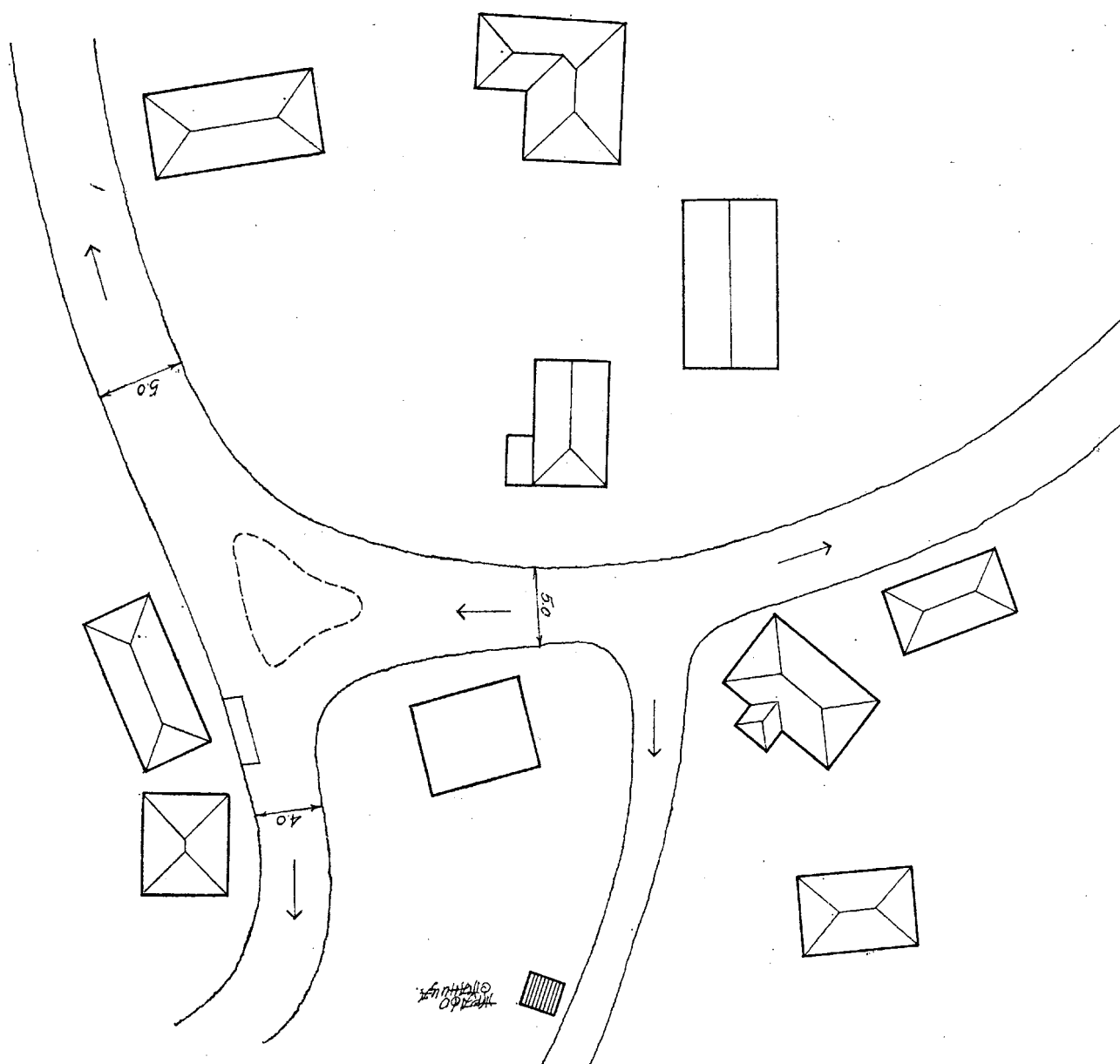

Fig. 30. Village de Vodice (environs de Prokuplje),
centre du village, dit «assemblée du village» ou
«carrefour»

Сл. 30. Водице (Прокупље), центар села назван
„збор села“ или „раскрсје“

La richesse des formes d'architecture populaire dans le sud-est de la Serbie

N. PEŠIĆ-MAKSIMOVIĆ

En moins de 90 jours, échelonnés sur quatre ans, une équipe composée d'ethnologues, d'historiens et d'architectes a visité le Sud-est de la Serbie qui, selon la dernière division administrative de la République, constitue un ensemble désignée comme région de la Morava du Sud.

Les recherches effectuées dans les villages des communes les moins développées du Sud et du Sud-est de la Serbie montrent que l'architecture populaire s'y est maintenue jusqu'à nos jours et que, du point de vue de son caractère fonctionnel, de sa structure et de la beauté de son extérieur, elle mérite d'être conservée et protégée.

Toutes les constructions de la région remontent, pour la plupart, au XIXe siècle, mais il y en a aussi de plus anciennes, tel que le moulin du monastère situé dans le village de Čukljenik, aux environs de Leskovac. On sait, de source sûre, que ce moulin a été construit au XVIIIe siècle.

Dans la riche variété d'habitations on reconnaît l'art architectural d'un habitant qui n'était pas libre, mais qui était extrêmement débrouillard, non seulement lorsqu'il organisait l'espace de sa propre maison, mais aussi lorsqu'il bâtissait des constructions à l'usage de la collectivité, — églises, écoles, fondations votives, ponts, fontaines. Les formes de ces constructions, leur caractère fonctionnel, la façon dont l'espace y était organisé, le revêtement et l'ornementation exécutés avec art et beaucoup d'esprit témoignent des conditions naturelles, sociales et économiques dans lesquelles vivait la population de cette région, ainsi que du système économique et de la vie familiale qui s'y déroulait.

Dans la Pčinja montagneuse, les maisons modestes, construites sur des pentes abruptes offraient au bâtisseur la possibilité de profiter de cette configuration du terrain pour ménager une cave. Ces maisons comprennent généralement deux pièces et comme leurs cuisines ont deux portes, l'une vis-à-vis de l'autre, on les appelle maisons des haïdouques (guerriers rebelles contre les Turcs). Au dire des habitants de ces régions, ces deux portes obéissaient, en réalité, aux règles de construction traditionnelles et étaient à la fois une nécessité. En effet, les vents sont ici très fréquents et la porte se trouvant du côté d'où le vent soufflait

était fermée, tandis que l'autre restait ouverte pour permettre à la lumière du jour d'éclairer la maison.

La structure intérieure de certaines maisons, comme par exemple dans la Pčinja Inférieure, témoigne de la peur devant l'oppression turque où vivait constamment la population de cette région: entre les murs il y avait des pièces secrètes de petites dimensions que l'on n'apercevait pas. Il en était de même pour les granges, bâties sous le toit des maisons avec des scions d'osier. Ici la domination turque a duré cinq ou huit décennies plus longtemps que dans la Serbie de l'Est et de l'Ouest. Ce n'est qu'après la libération (qui dans certaines régions eut lieu en 1878 et, dans d'autres, en 1912) que des changements radicaux se sont produits dans la construction des maisons d'habitation de la Serbie du Sud-Est.

La «pločara», c'est-à-dire la maison couverte de plaques d'ardoise, cède devant les formes plus riches des maisons construites dans la vallée de la Morava, couvertes de tuiles et comportant un vestibule et une galerie à arcades, en encorbellement.

On rencontre ce type de maison et les variantes de ce type dans presque tous les villages des communes de Vlasotince, Medvedja, Lebane, Bojnik et Leskovac. La maison de la Morava a été adoptée tant par les Serbes que par les Albanais, aussi bien dans les plaines que dans les régions montagneuses.

Le besoin du beau et le désir de le satisfaire en décorant l'espace où l'on vit, se manifeste ici de manière extrêmement nette. On pourrait citer à l'appui surtout les colonnes de bois sculptées rehaussant les galeries à arcades des maisons et des granges, les portes et les divers meubles fixes, tels les norias et les cheminées.

Les exemplaires de l'architecture populaire repérés et enregistrés dans cette région constituent une anthologie d'un genre spécial: ces exemplaires sont caractérisés par un lien solide entre la structure intérieure rationnelle de la maison et sa forme extérieure où le bâtisseur a exprimé aussi ses conceptions du beau.